

KRISTON VÍZI JÓZSEF

PITYKE ÉS KÖKÉNY

Egy 19. század végi kéziratos mesegyűjtés „morzsái”

A könyveknek s így a mesekönyveknek is megvan a maguk sorsa. Én most arra vállalkoztam, hogy egy rövidesen megjelenő, eddig csaknem teljesen publikálatlan népmesegyűjtés anyagáról, annak gyűjtőjéről-lejegyzőjéről, a kézirat felfedezéséről s mostani életének alakulásáról szójak, pontosabban: meséljek. Az immár kézközeliség, a kötet tudható megjelenése és első, izgalommal várt nyilvános bemutatójának közelsége mellett aktualitást megszólalásunknak még az is ad, hogy Dékány Ráfael igazgató-tanár úr, jó százhusz évvel ezelőtt a környékbeli utcákat s lépcsőket koptatta nap nap után. Járvá és meg-megérkezve a Werbőczy (ma: Táncsics) utcai lakás és a ma is nagy hírű Toldy Gimnázium elődjének osztálytermei között.

Hát, történt egyszer, hogy... a jó gazdálkodó hírében álló, a Felvidéken korábban címeres nemességet nyert családból való Dékány László Ráfael névre keresztelte 1828. március 15-én megszületett fiát. A gyermeket Kecskeméten, majd Budán taníttatta. Mivel 1848-ban, a dicsőséges márciusi magyar forradalom miatt országszerte mindenfajta oktatást szüneteltettek, az ifjú ember hazatért szülővárosába, ahol rövid ideig gyógyszergyakornoki teendőket látott el.

Bátyjai, Péter és József buzdítására s nem utolsósorban Kossuth Lajos mozgósító beszédeinek hatására a honvédhadsereg szolgálatába lépett. Részt vett a nevezetes kápolnai csatában, majd Buda várának visszavételében s a magyar szabadságharc szempontjából máig jeles, további vagy harminc kisebb-nagyobb ütközetben. Csatlakozva a legendás Klapka tábornok seregéhez, ő is egyike volt a Duna bal partján lévő Komárom várvédőinek. Valójában életét és további szerencséjét is ennek köszönheti, mivel az 1849. szeptember 27-én kötött, Európában szinte egyedülálló egyezmény alapján a várórség és a várban lévő polgárok büntetlenséget kaptak; a katonák és a falak mögé menekült politikusok akár külföldre is eltávozhattak. A vár elhagyására október 2. és 5. között került sor, így az őrmesteri rangot viselő Dékány Ráfael is ekkor indult haza. Édesapjának már csak sírját lelhetette föl, maga pedig bujdosolni kényszerült Kecskemét hatalmas határában, az állandóan járőröző osztrák katonák elől.

A család, valamint a gondoskodó katolikus plébánia segítségével a pesti piarista atyák gimnáziumában tett érettségit, majd az ötéves orvosi egye-

temet a magyar fővárosban kezdte meg – s Bécsben fejezte be, 29 esztendő s korában. Doktori diplomája megszerzését követően rögtön hazatért szülővárosába, ahol gyakorlatának megkezdésére jelentkezett. Kecskemét vezetői szívesen fogadták, és az úgynevezett reáltanoda természettudományi tárgyainak oktatását bízták rá. (Ez a középiskolai típus az 1800-as évek közepétől csaknem egy évszázadon át azt a célt szolgálta, hogy a tíz–tizennyolc év közötti tanulók számára különféle, mindenképpen hasznos ipari és kereskedelmi szakképzést adjon.) A kecskeméti kis létszámú, de eredményes képzést nyújtó iskoláját (miként a többit is az akkori Magyarországon) az osztrák helytartótanács 1861-ben feloszlatta.

Dékány Ráfael állás nélkül maradt, ezért az akkori Magyarország egyik jeles felvidéki városának, Besztercebánya főgimnáziumának tanára lett. Itt vette feleségül Hell Herminát, s e házasságból az elkövetkező években hét gyermekük született. Három esztendőt töltöttek Besztercebányán, majd Pozsonyba költöztek. Eötvös József miniszter 1870-től a frissen megalapított hat-, majd nyolcosztályos kecskeméti reáliskola igazgatójává nevezte ki „hősünket”. Tizenhárom évig állt Dékány igazgató úr a rajtot és a természettudományokat kiemelt óraszámban tanító, s a Duna–Tisza közén, valamint a dél-magyarországi régióban annak idején emiatt is nevet-rangot szerzett „hírös városi” középiskola élén. Tanártársaival rendszeres helyi és állami támogatást szerzett a „balsorsú”, azaz a hátrányos körülmények közül való diákok számára. A tehetségesek szá-

Ahol a mesék születtek... Kecskeméti puszta

mára az iskolán belül önképző (szak)kört indítottak, amelyet a legkiválóbb növendékek irányítottak, s eredményeiket hónapról hónapra egymás között, majd a tanév végén a nyilvánosság előtt is bemutattak. Az ottani kémiai laboratórium, szertár, valamint az iskola könyvtára irigvelt és megbecsült volt a város tudós értelmiségének köreiben is. Az egyetemet megcélzó diákok ingyenes (!) különórákkal latin nyelvű képzésben részesültek, míg mások az ének-zene, valamint a gyorsírás gyakorlására kaphattak lehetőséget. Dékány Ráfael később is nagy szeretettel gondolt az általa szülővárosában megindítani és fejleszteni adatott iskolára, ezért 1525 darabot számláló, igen értékes éremgyűjteményét is ide adományozta. Már ezekből is kiolvasható, hogy Dékány Ráfael, az orvosdoktor és jeles tanár mennyi élmény hatására vált sokoldalú, színes sorsú személyiséggé élete csaknem hetven éve során. Nem csupán kötelességből, hanem érdeklődésénél és képzettségénél fogva is számos tankönyvet, diákok és tanárok számára ismeretterjesztő és népszerűsítő hírlapi cikket írt. Dékány Ráfael felelős szerkesztője volt a ma is e néven működő s 1867-ben alapított *Kecskeméti Lapok* című hetilapnak, s tizenkét esztendő alatt több mint száz cikket írt az oktatás, az egészségügy, a gazdálkodás vagy a mások épülését elősegítő intézmények fejlesztése érdekében. Ő hozta létre azokat a közérdeklődésre számot tartó összejöveteleket is, amelyekből előbb az úgynevezett Felolvasó Társaság, majd pedig a Katona József Kör alakult ki. (Írásai között említették méltatói például azt a cikket is, amely Magyarországon lefelőször, a Természettudományi Közlönyben figyelemztetett a filoxéra nevű kártevőre.) Dékány Ráfael – főként gyermekei sorsa és jövője érdekében – 1883 nyarán családjával végleg a fővárosba költözött, s onnan járt le naponta, jó tíz esztendőn keresztül a – hivatalos nevén – „Budapesti II. kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgymnasium”-ba. „A királyi magyar természettudományi és földtani társulatoknak rendes tagja” hatvanhat esztendősen vonult nyugállományba, majd néhány hónap múlva meggyengült szíve felmondta a szolgálatot; családjának tagjai s az ország különböző részéből összesereglett tisztelői 1895. április 6-án búcsúztak tőle a Farkasréti temetőben.

Ám, ahogy ígértem, a mesék története még csak most kezdődik, illetve Dékány igazgató úr szellemi kincsének életre keltése most következik!

Ahogy jeles elődünk élete, úgy az általa összegyűjtött, leírt s végül is eddig javarészből kiadatlanul hevert népköltészeti anyaga szintén kalandosnak mondható. Kovács Ágnes népmesekutató (1919–1990) egy negyvenöt évvel ezelőtt megjelent dolgozatában tett említést az – általa akkoriban nemrég felfedezett – „alföldi-kecskeméti”, szó szoros értelmében vett kéziratos népmese- és szokásgyűjteményéről. Magam (Egerből) Kecskemétre kerülve elevenítettem fel korábbi olvasmányélményeimet, s később megkerestem a cikk szerzőjét. Munkatársaimmal az ő tanácsára

jutottunk el a tekintélyes terjedelmű feljegyzést őrző Néprajzi Múzeum kéziratárába, ahol közelről is szemügyre vehettük a több mint 300 oldalon sorakozó anyagot. A múzeum leltárába Kovács Ágnes 1951 februárjában vette a 32 mesét, valamint „Ádventi, Karácsonyi és más népköltészet is tartalmazó” anyagot. (Ez utóbbi kéziratcsomót egy 1992-ben született önálló tanulmányban bemutattam.) Az alapos néprajzkutató még azt is odaírta megjegyzésül, hogy az Sebestyén Gyula (1864–1946) irodalomtörténész, a népköltészet egyik korai kutatójának hagyatékából való; és a(z 1836 és 1952 között működött) Kisfaludy Társaság népköltési gyűjteményébe tartozó, nagyrészt kiadatlan anyagot tartalmaz. A múzeumi kartonborító adatai szerint a gyűjtés ideje: 1882–1885, s a főleg népmeséket (de karácsonyi és pünkösdi szokásokat is megörökítő) „vegyes népköltési gyűjtés” lejegyzője Dr. Dékány Ráfael főreáliskolai igazgató, aki még azt is lejegyezte, hogy összesen 47 080 betű szerepel a 316 sorszámozott s nagyméretű kéziratoldalon!

A – még tegnap is kézbe vett, sajnos – egyre töredezettségű (savas), összefűzött ívméretes lapokon látható tudatossággal olyan mesék szerepelnek, amelyek a gyűjtés-lejegyzés (?) időszakában azon változatokban még ismeretlenek s publikálatlanok voltak. Az egyébként a reáliák területén mozgó Dékány Ráfael folklorisztikai tájékozottságát mi sem jelzi jobban, mint hogy az egyébiránt eléggé kétértelmű, itt-ott obszcén *A czigány és a szél lyuka* című mese előlapján megjegyzésként feltünteti annak igen szoros hasonlóságát Erdélyi (1847) és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (II.) kötetével. A közlésre most kiválasztott meséket korábban már Katona Imre tanár úr és nyomán, finomítva, a sajtó alá rendezésben segítőmkollégám, Bereznai Zsuzsa sorolta be az érvényes népmese-tipológiába. Amiről viszont mégiscsak szólunk, „morzsálunk”, az a mesék gyűjtésének, lejegyzésének sejteni vélt körülményei, valamint néhány adalék a mesék stílusa, hangulata, jellegzetesnek mondható fordulatai, valamint a lejegyzést követő kisebb alakítások, változtatások nyomait érinti.

1. Ha közismertnek és/vagy köztudottnak tartjuk a 19. század második felének mesegyűjtő módszerére szinte parancsolatként is érvényes Arany János-i kánont, annak számos követőjével együtt, úgy nem meglepő, hogy a népmesék lejegyzését is valamely okból (legyen az a legnemesebb értelemben vett népművelői és oktatói szándék!) fontosnak tartó Dékány szintén azt alkalmazta. Az úgynevezett emlékező, korábban bennlévő/élő, azonosuló-alkotói metódusról van szó. Végleges, lejegyzett formába öntve ugyan a 32-ből 4 mesénél az 1882-es dátumot, ugyanennyinél az 1885. évet jelöli meg; ám a legtöbb (azaz a további 24) esetében ilyen jelzéssel nem találkozunk. Nem elképzelhetetlen, hogy a mesék és történetek egy részét a komáromi kapitulációt követő kényszerű bujdosás során, a Jászástól Szegedig húzódtó hatalmas, jellegzetes állattartásáról híres pusztá-

kon hallotta először a fiatalember. Minden bizonnyal a gyermekkori évekre emlékező, majd az érett férfi saját maga által megtapasztalt (s persze tanítványai, barátai révén nyert) kecskeméti és pusztai elbeszélések egyfajta lezárt foglalatára ez együttesen.

2. Az úgynevezett valódi (állat- és emberközpontú), a reális és a tündérmesék sajátos foglalatában (amelynek mi a *Pityke és a kőkény* kötet címet adtuk) természetesen jellegzetes módon megjelennek a kora középkori, reneszánsz folklórtörédek, a ponyva és népkönyvi olvasmányok lenyomatai, néha önálló részletekkel foglalva-duzzasztva egy-egy mese fűzését. Ám *Az obsitos huszár és a kígyók királya* című mese a csak Kálmány Lajoséhoz valamelyest hasonlító, Berze Nagy János szavaival csaknem „ideális mesei történet”-ben a magyar (és csak magyar) samanizmus „élő néphit, hiedelem”-motívumának, a főhős feldarabolásának, majd életre kelésének klasszikus kifejeződését nyújtja a maga (ha lehet ezt ilyen kontextusban is mondani!) teljes szépségében.

Mivel nem tudjuk, ki(k) s mikor mondták el először, majd netán többször s más és más alkalommal a végleg Dékány Ráfael Budára való költözése körül lejegyzett meséket, az azokban megjelenő, sőt többször kifejezetten az azonosítást hangsúlyozó utalásokra is felfigyelhettünk. A csodálatos erővel, ésszel és furfanggal megáldott hősről és az obsitos figuráját megnagyító és felemelő közegről oly lelkesülten beszélő minden bizonnyal maga is hosszú éveket szolgált vagy besorozottként szülőföldjétől távol, vagy éppen a forradalom és szabadságharc alatt mint „bentragadt huszár” vagy önkéntes, ki élményeit így is kibeszélhette... Dékány igazgató úr mesélő-beszélgető társainak egy másik csoportja pedig a tipikus nagyállattartó, illetve gondozó-terelő pásztor, netán számadó, akivel nemcsak természetes életterében, de a neves kecskeméti nagyvásároknál is gyakran találkozhatott tudós és kíváncsi elődünk. Mindkét mesterség, illetve foglalatosság művelője (tehát a katona és a hierarchia csúcsához közeli s meglelt korú vagy tapasztalt pásztor) büszke jelzők sokaságával dicséri fel a hozzá közel álló s így meséje közepébe hívott szereplő(ke)t, s leckézteti meg – legalább a mesében alaposan – a mese galád és ártó figuráit. *A három obsitos huszár* című mese pedig egyenesen az egyik leggazdagabb tárháza a mesebeli, varázserővel bíró tárgyknak, eszközöknek és a velük való eljárás-cselekvés módozatainak. (Nem kis kibeszéléssel mondom: ehhez az arzenálhoz képest az általam egyébként respektált Harry Potter, illetve a Roxforthoz címzett boszorkányiskola harci készlete gyengécske kezdők szertára!) – E mesékből megtudhatjuk pl., hogy az Alexandereknél szolgált s obsitot kapott magyar baka/huszár milyen nagy hírnévre tett szert egész Európában, s ha ideje kitelt, magával vihette fegyverét s paripáját (persze azért, hogy hazafelé minden arra érdemes királyságot, szépasszonyt s főként hazáját-királyát megmenthesse,

miként az illik felénk!). – Itt jegyezném meg, hogy most, a kötelező katonai szolgálat eltörlésével tán gyakorlott és leendő ifjú folkloristáinknak figyelmet kellene szentelniük az így igen gyorsan elhalványuló új- és legújabb kori katonatörténeteknek, a katonaság furfangjairól vagy éppen a katonaság elblicceléséről szóló anekdotáknak, a gonosz századparancsnok és a meglőtt, majd feltámadt éjszakai őr és a bosszút álló menyasszony históriájának (magam Hódmezővásárhelyen, majd másutt szolgált előfelvételseiktől is, a debreceni egyetemi évek alatt hallottam).

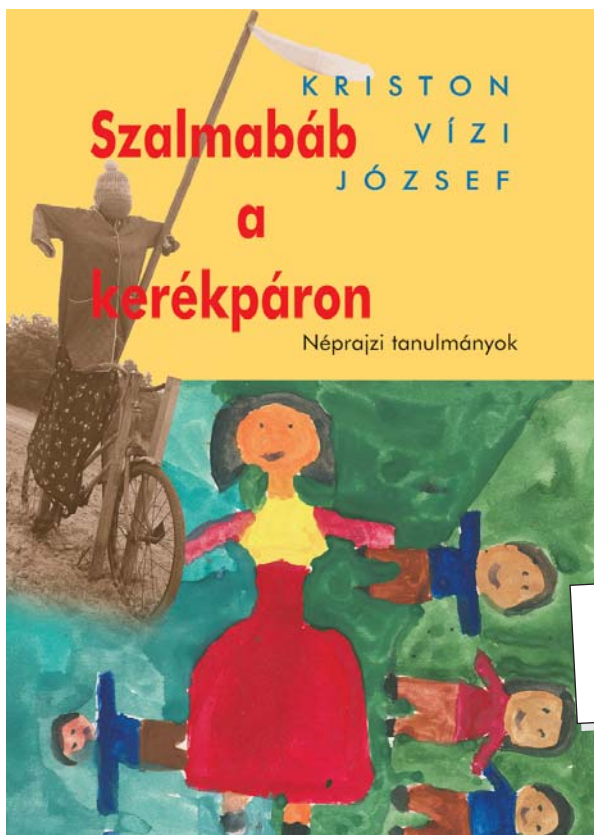
3. Dékány uram meséinek egy harmadik csoportja a furfangos magyar és cigány komák, a semmirekellő, de ravasz és ezért magát mindenhol kibeszélő legkisebb vagy legidősebb fiú; tulajdonképpen a mindennapok alkalmi kiskirályai, trükközői, mint pl. a történelmi Pest-Pilis-Solt és Kiskun vármegyékben otthonosan mozgó, a pesti piacok kofáit és a (Buda-) pesti rémhírekre mindig éhes s ezért még fizetni is képes gazdákat kijátszó Friskoma és Okoskoma mesébe bugyolált – akkori, kortárs – esetei. Az állatmesék pedig, miként másutt is, aesopusi gyökerű, de középkori latin s magyar példázatok és parabolák 19. századi és honosított változatai. Most megjelenő – elsősorban a már biztonsággal olvasni tudó diákok és optimizmusunk szerint együtt olvasó családok számára szerkesztett – Dékány-gyűjteményünk meséinek sorát egyébként témájuk és terjedelmük miatt ezekkel kezdjük, majd ezt követik – csaknem az előbb említettek fordított sorrendjében – a tréfás és könnyedebb, az emberi gyarlóságot kifigurázó vagy arra épülő történetek, majd a hosszabb, bonyolult szövésű, egybekapcsolódó vagy éppen párhuzamos szálakon is futó varázsos és tündérvilágba emelt mesék.

S ha már a publikálásnál tartunk ismét, annak korabeli előkészületeiről is hadd szóljunk röviden. Azt, hogy Sebestyén Gyula gazdag hagyatékába mikor és milyen úton-módon került Dékány paksamétája, nem tudjuk. Ám egyik meséjének hátoldalán ceruzával, de az ő jellegzetes kézírásával olvasható „a” Révai (s nyomdájának) címe; másfelől a kéziratlapok végén, alján feltüntetett pontos betű- (mai szóval nettókarakter) számok. A tartalomjegyzék („Leírott népmesék”) szintén erre utal, valamint számos, az eredeti lejegyzés utáni (valamikor ismét elővett kéziratok) korrigálása, kiegészítése, szavak, kisbekezdések kihagyása és/vagy megváltoztatása, egy-egy tájszó, fogalom magyarázó jegyzettel való pontosítása stb. Egy-egy cím alá még azt írta: „Eredeti néprege, írta...”, de most már mindezt áthúzva olvashatjuk: „népmese” és „gyűjté: ...Dr. DR” főreális-kolai igazgató megjegyzéssel. (Ez arról is árulkodik, hogy az összeállításakor, 1885–87 táján már Budapesten élt, de korábbi titulusát használván, azzal is az egész mesegyűjtemény korábbi el/ő/készítésére utal hangsúlyozottan.) Minden bizonnyal, s többször láthatóan is az ő „simító” keze

változtat szót-szöveget népiesre (magukkal helyett: magokkal; reggelizés helyett fölöstök stb.), vagy éppen fordítva: a locsolást fecskendezésnek írja, a kéziratban a folyton-t minduntalan-ra veszi, elmúlt helyett megtörtént igét ír be. Az olvasót, nem csak a szereplőket igencsak gyakori mosolygásra fakasztó kovács mihaszna fiának egyik furfangja nyomán az ágyba eresztő, a kéziratban eredetileg „oda rakodó” királyi házaspár a művelt korabeli társalgó szerinti, „te is ideponáltál nekem, az ágyra!” korholó kifejezést használja többször is. Szerintünk minden bizonnyal a tervezett megjelentetés szándékát jelzi az is, hogy egy-egy szó, fogalom, tájnyelvi kifejezés alapos (tudóshoz illő) magyarázatát adja, pl. a kábító hatású „gebula”, a „garas” és az „ezüsthúszas”, vagy a „farkasgubó” vagy a kukoricakásából készített „szuszogó vagy ganca” esetében. A szöveg mostani közreadása, előkészítése során mi, illetve pedagógiai szakértőnk jóval óvatosabban járt el: szám szerint 199 név, szó, fogalom magyarázatát adta meg – Ábrahámtól a gubán vagy a gyermekágyas asszonyon át a toklyóig s a zsandárig. A lejegyzett mesék szövegeiben tett változtatások (tel-

jes elhagyások vagy sokszor bizony különösebb funkció nélküli betoldások) beidőzését most ugyan elhagyjuk, de a kézirat véglegesítésekor néhányat mindenképpen meg fogunk adni.

De aki nem hiszi, járjon utána! A mesegyűjtemény eredeti kézírata a 2279-es számot viseli az Ethnológiai Adattárban...

Már kapható!
www.pontkiado.hu